

AZƏRBAYCAN DİLİ

UOT 81'28;81'286

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.2.137>

NURAY ƏLİYEVƏ

NAXÇIVAN ŞİVƏLƏRİNDƏ SƏS DÜŞÜMÜ HADİSƏSİ FONETİK SİSTEMİN İNKİŞAF QANUNLARI KONTEKSTİNDƏ

Məqalədə Azərbaycan dilinin dialekt sistemində özünəməxsus yeri olan Naxçıvan şivələrində səs düşümü hadisəsi sistemli şəkildə təhlil olunur. Fonetik hadisə kimi səs düşümü – eliziya dilin təbii danışmaq axınında müəyyən səslərin, xüsusilə sait və samitlərin ixtisarı ilə səciyyələnir. Tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan şivələrində bu hadisə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda, eləcə də sözlərə şəkilçi artırıldıqda və sözlərin birləşməsi zamanı baş verir. Saitlərin düşməsi əsasən vurğusuz hecalarda, vurğunun əsasdan şəkilçiyə keçməsi zamanı və söz birləşmələrində müşahidə olunur. Bu proses nəticəsində “gəlləm” (gələm), “səlqə” (səliqə), “biboglu” (bibioğlu) kimi nümunələr yaranır. Samit səslərin düşməsi isə daha çox r, n, l, y, h, d, v, t səsləri ilə bağlı olub, həm söz köklərində, həm də şəkilçili artırılan zaman özünü göstərir. Məsələn, “so:ra” (sonra), “gətdi” (gətirdi), “dos” (dost), “məm” (mənim) kimi nümunələrə rast gəlinir. Məqalədə bu hadisənin yalnız fonetik aspektləri deyil, eyni zamanda tarixi-lingvistik və müqayisəli dilçilik baxımından əlaqələri də araşdırılır. Naxçıvan şivələrində müşahidə olunan səs düşümü nümunələri digər türk dillərində, o cümlədən özbək, qaqauz və Türkiyə türkcəsindəki oxşar proseslərlə müqayisə edilir. Bu da göstərir ki, fonetik ixtisarlara ümumtürk dil sistemində ortaq cəhət kimi mövcuddur. Araşdırmanın nəticələri onu deməyə əsas verir ki, səs düşümü Naxçıvan şivələrinin fonetik sistemində mühüm yer tutur və bu prosesin araşdırılması Azərbaycan dilinin inkişaf qanunauyğunluqlarının izlənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Açar sözlər: *Dialektologiya, Naxçıvan şivələri, səs düşümü, fonetik dəyişmə, sait və samit səslər.*

Giriş. Azərbaycan dilinin zəngin dialekt sistemi, xalq danışmaq dilinin spesifik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan əsas qaynaqlardan biridir. Bu sistemin mühüm bir qolunu təşkil edən Naxçıvan şivələri, özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik cəhətləri ilə seçilir. Xüsusilə fonetik dəyişmələr, o cümlədən səs düşümü hadisəsi, bu şivələrin diferensial xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Səs düşümü hadisəsi dilçilikdə eliziya adlanır və əsasən sözün strukturunda müəyyən səslərin, xüsusilə sait və ya samitlərin ixtisarı ilə müşahidə olunur. Bu hadisə dilin danışmaq formasında daha aydın şəkildə nəzərə çarpır və danışmaqda ahəngdarlığı təmin etmək, tələffüzü asanlaşdırmaq kimi funksiyalara malikdir. Naxçıvan bölgəsinin şivələrində bu fonetik hadisə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda, həmçinin söz birləşmələri və şəkilçi artırılması proseslərində müxtəlif formalarda təzahür edir. Naxçıvan şivələrində də Azərbaycan dilinin digər şivələrində olduğu kimi, sait səslərin düşümü hadisəsi üç halda baş verir: Sözün vurğusuz hecasında; vurğunun əsasdan şəkilçiyə keçməsi hallarında; sözlərin birləşməsi nəticəsində [8, s. 38].

Sait səslərin düşümü. Bölgənin şivələrində a, e, ə, ı, i, u, ü saitlərinin düşümü müşahidə olunmuşdur.

Sözün vurğusuz hecasında səslilərin düşümü: day//tay//dəy “daha” (Ordubad), xəznə “xəzinə”, ərzə “ərizə”, peşman “peşiman”, səlqə “səliqə”, mərfət “mərifət”, hökmət “hökumət”, mavin “müavin” (əksər şivələrdə), şkil “şəkil”, həmiyyət//əhmyyət “əhəmiyyət” (Şahbuz, Şərur), telfun//telefon “telefon”, telqrama “teleqram” (Babək, Culfa, Şərur).

Vurğunun əsasdan şəkilçiyə keçməsi hallarında səslilərin düşümü: yannam “yanaram”, billəm “bilərəm”, orda “orada”, gəllix’ “gələrik” (əksər şivələrdə).

Ümumiyyətlə, bu fonetik şəraitdə Naxçıvan şivələrində aşağıdakı hallarda saitlərin düşümü hadisəsi baş verir:

1) Ora, bura, hara, irəli, geri, bəri sözlərinə ismin hal şəkilçilərini artırıqda: orda “orada”, burdan “buradan”, bərdə “bəridə”, geryə “geriyə” (əksər şivələrdə).

2) II şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin hallanması zamanı: malnı “malını”, qoynuna “qoyununa”, boyna “boyuna”, yuxsunda “yuxusunda”, qoxsunu “qoxusunu”, yuxarsında “yuxarisında” (əksər şivələrdə).

3) II şəxs cəmdə xəbərlik kateqoriyasının şəkilçiləri artırılan zamanı: aldı:z “aldınız”, ordası:z “ordasınız”, yaxçısı:z “yaxşısınız” (Babək, Culfa, Şərur).

4) l, r, n samitləri ilə bitən feil köklərinə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri (-ar, -ər) artırıldıqda I şəxsin tək və cəmində şəkilçinin saiti düşür: gətirəm “gətirərəm”, gətirix’ “gətirərik”, gəlləm “gələrəm”, gəllik “gələrik”, yannam “yanaram”, yannix “yanarix” (əksər şivələrdə).

5) Feilin indiki zamanının şəkilçisindən sait səs düşür: gə:r “gəlir”, gö:rüx’ “görürük”, de:rəm “deyirəm”, bi:llər “bilirlər”, du:rsan “durursan”, ye:rsiz “yeyirsiniz” (əksər şivələrdə).

6) Bəzi saitle bitən iki hecalı isimlərin ikinci hecasında y samiti olarsa, y səsi ilə başlayan şəkilçi artırılanda sözün axırındakı sait düşür: məs.: tayya “tayaya”, qayya “qayaya”, payya “payaya”, mayya “mayaya” (Naxçıvan, Şahbuz, Şərur). Qeyd edək ki, bu sözlərin düzgün tələffüz qaydasına əsasən ikinci hecadakı a səsi ı səsinə çevrilir və tayıya, qayıya şəklində tələffüz olunur. Lakin Babək rayonunun şivələrində bu sözlər yazıldığı kimi – tayaya, qayaya şəklində tələffüz olunur.

7) Sonor səslə bitən ikihecalı sözlərə saitle başlayan şəkilçi artırıldıqda sözün axırındakı qapalı saiti (ı, i, u, ü) düşür: ağıl “ağılı”, ağla “ağıla”, gəlnə “gəlinə”, gəlmi “gəlini”, götrüp “götürüb”, düzlüp “düzülüb” (Babək, Culfa, Şərur).

Qırğız dilində n səsi ilə bitən sözlərdə saitin düşməsi kökün samitinə də təsir edir. Belə ki, n səsi d səsinə keçir, məs.: эрин+ы>эрди “dodağı”, мурун+ы>мурду “burnu”, карын+ы>карды “qarnı”; özbək dilində: ўринашмок> ўрнашмок “yerləşmək”, уйиниамок> ўйнамок, кайинана> кайынота>кайната [8, s. 38].

Həm ədəbi dildə, həm də şivələrdə olduğu kimi, Naxçıvan şivələrində də üçün qoşması sözə qoşulan zaman ilk saitinə itirir: mənimçün, özünçün. Sait səslərin düşümü dilimizdə qədim hadisələrdəndir. Ona görə də bu hadisəyə yazılı abidələrimizdə, ilk anadilli ədəbi nümunələrimizdə də tez-tez və bənzər fonetik şəraitdə rast gəlmək olur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında: Ağ çıxarıb qara geydilər səninçün, Bamsı! [6, s. 64].

Sözlərin birləşməsi nəticəsində səslilərin düşümü: necə oldu “necə oldu”, biboğlu “bibioğlu”, əmqızı “əmiqızı”, neynədin “nə elədin” (əksər şivələrdə), altaylıx “altı aylıq”, ikəlli “iki əlli”, bac-oğlu “bacı oğlu”, dayoğlu “dayı oğlu”, əmcanı// əmdostu “əmicanı, əmi arvadı”, daycanı “dayı canı, dayı arvadı”, nolsun “nə olsun”, nəşim var “nə işim var”, Əlxan, Əlqulu, Həcalı (əksər şivələrdə).

Nümunələrdən görüldüyü kimi nə sual əvəzliyindən sonra saitle başlayan söz gəldikdə də səs düşümü hadisəsi baş verir. Bu hadisə klassik ədəbiyyatımızda da çox geniş şəkildə özünü göstərir. İ.Nəsimidə:

Gözünə netdim mən, ey arami-can,
Durmadan qaşına yavuzlar məni [9, s. 303].

M.Füzulidə:

Ey Füzuli, nola gər saxlar isəm canı əziz,
Vəqt ola kim, ola ol şuxi-sitəmkarə fəda [2, s. 51].

Xətəidə:

Şah Xətayim aydır: – Sən qulun nədə?
Gözəl dünyasını tərək edər, gedər [3, s. 343].

Samit səslərin düşümü. Naxçıvan şivələrində samit səslərin düşümü sözün həm əvvəlində, həm ortasında, həm də axırında özünü göstərir.

Söz əvvəlində samitlərin düşümü. Naxçıvan şivələrində sözün əvvəlində samit səslərin düşümü o qədər də xarakterik hal sayılmır. Burada yalnız y və h səslərinin bəzi sözlərin əvvəlindən

düşməsi halı baş verir: ülkütdü (Babək, Şahbuz) // ürkütdü “hürkütdü”, ışıqırır “hıçqırır” (əksər şivələrdə), əyə “yiyə” (Culfa, Ordubad).

“Sözün əvvəlində y səsinin düşməsinə həm qədim, həm də müasir türk dillərində rast gəlirik. Söz əvvəlində h səsinin düşməsi isə dialekt və şivələrimizdə geniş yayılmış hadisə deyil. Bu hadisə qaqaz dilində daha geniş şəkildə özünü göstərir: ava “hava”, azır “hazır”, arman “harman” və s.” [5, s. 56]. Müasir Türkiyə türkcəsində dilimizdə h ilə başlayan sözlərə h səsinin düşmüş forması uyğun gəlir: örgü “hörgü”, örümcek “hörümçək”, öfke “hirs”. Bu fonetik variant şivələrimizdə də mövcuddur.

Söz ortasında samitlərin düşümü. Naxçıvan şivələrində sözlərin ortasından müxtəlif samitlərin düşümü hadisəsi müşahidə olunur. Burada söz ortasından aşağıdakı samitlər düşür:

r səsinin düşümü. Naxçıvan şivələrində də Azərbaycan dilinin digər şivələrinin çoxunda olduğu kimi söz ortasından r səsinin düşümünə diş samitlərindən əvvəl təsadüf olunur: qutar “qurtar”, otdu “oturdu”, gətirdi “gətirdi”, qoxdum “qorxdum”, atdı “artdı”, xitdəx’ “xirtdək”, bidən “birdən” (əksər şivələrdə). Göründüyü kimi sözün ortasından r samitinin düşməsi çox vaxt sözlər şəkilçi qəbul edərək dəyişən zaman baş verir. “Bu xüsusiyyət axırında iki səssiz yanaşı işlənən təkheclı sözlərə aiddir. Həmin sözlərdə səssiz qarşısında r səsinin (həmçinin n və l səslərinin) düşməsi onunla izah olunur ki, Azərbaycan dilinin fonetik qanununa görə üç səssiz yanaşı işlənmir. Buna görə də belə vəziyyətdə n, r, l səssizləri düşür” [5, s. 58].

Naxçıvan şivələrində sonu r+c=rc samitləri ilə bitən sözlər şəkilçi qəbul etmədən və ya onlara samitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda c samiti ş samitinə keçir və bu zaman r samiti düşür: boş “borc”, xəş “xərc”, məş “mərc” (əksər şivələrdə).

r samitinin söz ortasından düşümü İraq-türkman şivələrində: biləzik, qənəfil//qənifil, qopadılar, qultar, quşağ, təkərlə “təkrarla”, otudular “oturtdular”, patladı [4, s. 95] sözlərində də qeydə alınmışdır.

l səsinin düşümü. Naxçıvan şivələrində söz ortasında l samitinin düşümü hadisəsi geniş yayılmış hadisə deyil. Bu səs düşümünə bir neçə sözdə təsadüf olunur: öşdü “ölçdü”, atmış “altmış”, bəkə “bəlkə”, düzətdi “düzəltdi”, atda “altda”.

Türk dillərinin də bir çoxunda l səsinin düşümü həm ədəbi dil, həm də dialekt və şivə səviyyəsində mövcuddur.

n səsinin düşümü. Naxçıvan şivələrində n səsinin düşümü r, l, ş, z, t, g, x’ səslərindən əvvəl baş verir: so:ra, so:rasına, bılar “bunlar”, olar “onlar”, mə:m “mənim”. Bölgə şivələrində söz ortasından n səsinin düşümü hadisəsi geniş yayılmışdır və müxtəlif fonetik şəraitlərdə baş verə bilər. Sonu nc səsləri ilə bitən sözlərdə: qazaş “qazanc”, qılış “qılinc”, nadiş “nadinc”, saşdı “sancdı”, diş “dinc”, küş “künc” (əksər şivələrdə).

Naxçıvan şivələrində ng səsi ilə bitən sözlər həm ayrılıqda, həm də samitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda g səsi x’ səsinə çevrilir və sözdən n samiti düşür: irəx’ “rəng”, tufəx’ “tufəng”, pələx’ “pələng”, əhəx’ “əhəng”, qəşəx’ “qəşəng” (əksər şivələrdə).

Naxçıvan şivələrində də Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində olduğu kimi, sonu nd səsləri ilə bitən həm təkhecalı, həm də çoxhecalı sözlərin tələffüzü zamanı d səsinin qarşılığı olan t səsinə çevrilməsi ondan əvvəlki n səsinin düşməsinə səbəb olur və bu sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda fonetik dəyişmə sabit qalır. Saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda isə söz ilkin fonetik şəklini alır: kət “kənd”, qət “qənd”, bət “bənd”, aynabət “aynabənd”, nalbət “nalbənd” (Babək, Culfa, Ordubad, Şahbuz).

n səsinin düşümü hadisəsinə Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər şivələrində də rast gəlirik və bu hadisə əksər bölgələrimizin şivələri üçün xarakterik fonetik hadisədir. Bu hadisənin ən geniş yayılmış nümunəsi Naxçıvanda da geniş şəkildə işlənən sora “sonra” sözüdür ki, sözün bu variantına Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilində də rast gəlirik: M.Şəhriyada:

Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,
Bir gul acıb ondan sora solaydım [10, s. 40].

Naxçıvan şivələrində olduğu kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, M.Şəhriyarın dilində də qılınc sözündən n samitinin düşdüyünü görürük: Qara polad uz qılıcı çalınca qırım dönməz; Çalub-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca, çalmasa, yeg! [6, s. 20]

Nəbi tək bizdə qılıc Rustəmi coxlar var imiş,
Sən qələm Rustəmisən, can sənə qurban, Rustəm [10, s. 125].

İbn Mühənnə, Əbu Həyyan lüğətlərində də qılınc sözü məhz bu variantda qılıc şəklində göstərilmişdir. Ola bilsin ki, sözün ilk fonetik şəkli məhz qılıc variantında olmuş, sonradan ədəbi dildə söz ortasına n səsinin əlavəsi baş vermişdir. Lakin onun qədim forması şivələrdə yaşamaqdadır.

n samitinin söz ortasında düşümü İraq-türkman şivələrində: bular, əhəg, işallah, moqol, Moqolustan, olar, osuz, özüniki, rəcbər, tufəg, tuc, turşəkə “turşəng”, xəstələdim, hası, qavıışsılar “qovuşsunlar”, oğruca “uğrunda”, sora [4, s. 95] sözlərində də qeydə alınmışdır.

y səsinin düşümü. Qərb ləhcəsinin əsas xüsusiyyətlərin-dən biri sayılan y səsinin söz ortasından düşümü Naxçıvan şivələrində də özünü göstərir: Hüsen “Hüseyn”, də:l “deyl”, qəçi “qayçı”, göçəx’ “göyçək”, də:ndə “deyəndə”, sökən “söykən”, hilə “hiylə”, qoarıx “qoyarıq”, də:mmənəm “deyə bilmərəm”. Bunlarla bərabər, yerli şivələrdə ədəbi dildə işlənən qoşa y səslilərlə tələffüz edilərkən də y samitinin ikincisi düşür: niyə “niyyə”, hədyə “hədiyyə”, əzyət “əziyyə”, vəzyəd “vəziyyə” (Culfa, Şahbuz, Şəhur).

y samitinin söz ortasında düşümü İraq-türkman şivələrində: İsməil, sələ “söylə”, xeir, qağanağ//qağanax, könək, iküz “iki yüz”, hilə, şex, müafaqiyat, niyə, təyara, hədiyyə [4, s. 94] nümunələrində qeydə alınmışdır.

h səsinin düşümü. Sözlərin ortasında h səsinin düşümü daha çox dilimizin şimal-şərq ləhcəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Lakin Azərbaycan dilinin digər şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan şivələrində də təsadüf olunur: mökəm “möhkəm”, vəşi “vəhşi”, təfil “təhvil”, ta “daha”, şa:d şahid, təkim “təhkim”, səf “səhv”, məf “məhv”, sə:r “səhər”, şə:r “şəhər”.

Digər şivələrimizdə olduğu kimi Naxçıvan şivələrində də şah sözü ilə yaranan mürəkkəb sözlərin tələffüzü zamanı da bir qayda olaraq h səsi düşür: şatərə “şahtərə”, Şa:pəri “Şahpəri”.

Söz ortasında h səsinin düşümü İraq-türkman şivələrində: dirəm “dirhəm”, İbrəim, kəriz, kərizçi, manı//məni “mahni”, pəriz [4, s. 95] sözlərində müşahidə edilir.

d səsinin düşümü. Naxçıvan şivələrində söz ortasında d səsinin düşümünə az təsadüf olunur. Burada bu hadisəni günüz “gündüz”, bəzzat “bədzat” pənır//penir “pendir” sözlərində müşahidə etmək olur. Söz ortasında d samitinin düşümü dilimizin bütün şivələrində az rast gəlinən hadisədir və demək olar ki, eyni sözlərdə baş verir. Bu hadisəyə İraq-türkman şivələrində: adım, tək adım, üç adım “uşaq oyununu adı”, pənır, günüz [4, s. 94] sözlərində rast gəlirik.

v səsinin düşümü. Naxçıvan şivələrində geniş yayılmış hadisə deyil. Yalnız bir neçə sözdə müşahidə etmək olur: toba “tövbə”, Göhər “Gövhər”, dölet “dövlət” (əksər şivələrdə).

Söz sonunda samitlərin düşümü. Azərbaycan dilinin şivələrində, o cümlədən Naxçıvan şivələrində də söz sonunda samitlərin düşümü bir o qədər yayılmış hadisələrdən deyildir. Bölgə şivələrində söz sonundan aşağıdakı samitlər düşür:

t səsinin düşümü. Naxçıvan şivələrində t samitinin düşümü aşağıdakı fonetik şəraitdə baş verir: Sonu st səs birləşməsi ilə bitən sözlərin sonunda: dos “dost”, dəş “dəst”, şikəs “şikəst” (əksər şivələrdə), iras “rast”, avpərəş “ovpərəst”, Bis “Bist” (Ordubad, Şahbuz, Şəhur), süs “süst” (Culfa).

Bu qəbildən olan sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda səs düşümü baş vermir və söz fonetik cəhətdən dəyişmir, samitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda isə səs düşümü sabit qalır: dostum, irasına, dosta, dosda “dostda”, dosdar “dostlar”, şikəsdi, Bisdən, və s.

Sonu xt səs birləşməsi ilə bitən sözlərin sonunda: bax “bəxt”, tax “taxt”, vax “vaxt”, xoşbax “xoşbəxt” (əksər şivələrdə). Bu fonetik mövqedə t səsinin düşməsinə şərh edərkən tədqiqatçılar

yazır: “Naxçıvan dialekt və şivələrində çox vaxt alınma sözlərdə sözün axırında kar səssizdən sonra t səsi tələffüz edilmir. Çünki danışıq dili qaydasına görə sözün axırında iki kar səssizi tələffüz etmək çətinidir” [8, s. 60].

Söz sonunda t samitinin düşümünə Azərbaycan dilinin əksər şivələrində təsadüf olunmuşdur. İraq-türkman şivələrində: *vax*, *dos*, *tax*, *sərbəs* [4, s. 97] sözlərində bu hadisə baş verir.

r səsinin düşümü. r səsinin söz sonunda düşümü hadisəsi daha çox feillərdə, xüsusilə feilə aid qrammatik şəkilçilərdə özünü göstərir: oqədə “o qədən”, otu “otur”, gəti “gətir”, götü “götür”, ötü “ötür” (əksər şivələrdə), gələcix’di “gələcəkdir”, görəcəix’di “görəcəkdir” (Şahbuz), yazacaxdı “yazacaqdır”, bəxacaxdı “baxacaqdır” (Ordubad), əvdədi “evdədir”, çölçüdü “çölçüdür”, əvlidi “əvlidir” (Babək, Culfa, Şahbuz, Şərur), qəşəx’di “qəşəngdir”, uzundu “uzundur”, gödəx’di “gödəkdir”, sə:ndi “sənindir”, mə:mdi “mənimdir” (əksər şivələrdə).

l səsinin düşümü. Naxçıvan şivələrində də Azərbaycan dilinin digər şivələrində olduğu kimi l səsinin düşümü az hallarda baş verən fonetik hadisədir: gə “gəl”, bi:rsən “bilirsən”, gü:rsən “gülürsən” (əksər şivələrdə).

y səsinin düşümü. Naxçıvan şivələrində bu hadisə vəh “vəhy” (Şahbuz), parçanan “parçayla”, dilinən “diliylə” (Şərur) sözlərində baş verir.

m səsinin düşümü. Dilimizin digər şivələrində olduğu kimi Naxçıvan şivələrində də ama//əmə “amma” sözündə baş verir.

Nəticə. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan şivələrində səs düşümü hadisəsi həm fonetik sistemin inkişaf qanunları ilə, həm də dilin danışıq praktikasında yaranmış tələblərlə bağlıdır. Şivələrdə müşahidə olunan sait və samit düşmələri, bir tərəfdən danışıqın sürət və ahəngini təmin edir, digər tərəfdən isə xalq dilinin təbii inkişafının göstəricisi kimi çıxış edir. Sözün vurğusuz hecasında, şəkilçilərin tələffüzündə, iki və daha çox sözün birləşməsi zamanı, samitlə bitən köklərə saitlə başlayan şəkilçilərin artırılması halında və s. baş verən səs düşümü hadisəsi bu şivələrin fonetik strukturunu formalaşdıran əsas amillərdəndir. Bundan əlavə, Naxçıvan şivələrindəki fonetik dəyişmələr türkdilli xalqların digər şivələri və dialektləri ilə ortaq xüsusiyyətlər daşımaqla, dilin qədim qatlarını da əks etdirir. Səs düşümü hadisəsi Naxçıvan şivələrinin təkcə dialektoloji baxımdan deyil, ümumtürk dilləri sistemi çərçivəsində də əhəmiyyətli bir tədqiqat obyektini olduğunu sübut edir. Bu fonetik prosesin sistemli şəkildə öyrənilməsi həm Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını aydınlaşdırmaq, həm də şivələrin qorunub saxlanması baxımından mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / Redaktorlar A.A.Axundov, Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudov. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Füzuli M. Əsərləri: 6 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
3. Xətai Ş.İ. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
4. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
5. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968, 271 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / Tərt. ed. S.Əlizadə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
7. Quliyev Ə.A., Əliyeva N.Y. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 296 s.
8. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri / M.Ş.Şirəliyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1962, 325 s.
9. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. II c., Bakı: Lider, 2004, 376 s.
10. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2005, 480 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

Nuray Aliyeva

THE PHENOMENON OF ELISION IN THE NAKHCHIVAN DIALECTS IN THE CONTEXT OF PHONETIC SYSTEM DEVELOPMENT LAWS

This article provides a systematic analysis of the phenomenon of elision in the Nakhchivan dialects, which hold a unique position within the dialectal system of the Azerbaijani language. Elision, a phonetic process characterized by the omission of certain sounds – particularly vowels and consonants – occurs naturally in spoken language. The study reveals that in Nakhchivan dialects, this phenomenon appears at the beginning, middle, and end of words, as well as during affixation and word compounding. Vowel elision typically occurs in unstressed syllables, when stress shifts from the stem to the suffix, or during word combinations. Examples include “gəlləm” (gələrəm), “səlqə” (səliqə), and “bibioğlu” (bibioğlu). Consonant elision often affects the sounds r, n, l, y, h, d, v, and t, and is observed both in root words and when suffixes are added, as in “so:ra” (sonra), “gətđi” (gətirdi), “dos” (dost), and “məm” (mənim). The article examines not only phonetic but also historical and comparative linguistic aspects of the phenomenon. Instances of elision in the Nakhchivan dialects are compared with similar processes in other Turkic languages such as Uzbek, Gagauz, and Turkish. This comparison highlights that such phonetic reductions are common features within the Turkic language family. The findings demonstrate that elision plays an important role in the phonetic system of the Nakhchivan dialects and contributes significantly to understanding the developmental patterns of the Azerbaijani language.

Keywords: *dialectology, Nakhchivan dialects, elision, phonetic change, vowels and consonants.*

Нурай Алиева

ЯВЛЕНИЕ ВЫПАДЕНИЯ ЗВУКОВ В НАХЧЫВАНСКИХ ГОВОРАХ В КОНТЕКСТЕ ЗАКОНОВ РАЗВИТИЯ ФОНЕТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

В данной статье системно анализируется явление выпадения звуков в нахичеванских говорах, занимающих особое место в диалектной системе азербайджанского языка. Фонетическое явление, известное также как элизия, проявляется в естественной разговорной речи в виде опущения определённых звуков, как гласных, так и согласных. Исследование показывает, что в нахичеванских говорах это явление встречается в начале, середине и конце слов, а также при присоединении аффиксов и при слиянии слов. Выпадение гласных чаще всего наблюдается в безударных слогах, при переходе ударения на аффикс и в результате объединения слов, что иллюстрируется такими примерами, как «gəlləm» (gələrəm), «səlqə» (səliqə), «bibioğlu» (bibioğlu). Выпадение согласных чаще всего затрагивает звуки r, n, l, y, h, d, v, t и проявляется как в корнях слов, так и при присоединении аффиксов: например, “so:ra” (sonra), “gətđi” (gətirdi), “dos” (dost), “məm” (mənim). В статье рассматриваются не только фонетические, но и историко-лингвистические и сопоставительные аспекты данного явления. Примеры элизии в нахичеванских говорах сравниваются с аналогичными процессами в других тюркских языках, таких как узбекский, гагаузский и турецкий. Это подтверждает, что подобные фонетические явления являются общими чертами тюркской языковой семьи. Полученные результаты свидетельствуют о важности элизии в фонетической системе нахичеванских говоров и её значении для изучения закономерностей развития азербайджанского языка.

Ключевые слова: *диалектология, нахчыванские говоры, элизия, фонетические изменения, гласные и согласные звуки.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 07.07.2025

Son variant 29.07.2025